

מחרוזת של מעשיות בבחור אחד שהלך לבו אחרי האהבה וכו'

haaretz.co.il/literature/2022-08-10/ty-article/.premium/00000182-816f-d37b-a382-bf7fedb80000

August 10, 2022

דן לאוב

10 באוגוסט 2022

חלקו הראשון של המאמר לרגל מלאות מאה שנה לקובץ הסיפורים של ש"י עגנון "על כפות המנעול", שהתפרסם כאן בשבוע שעבר, הסתיים בתיאור השינויים שהכניס עגנון בכמה מסיפורי הקובץ שעה שיצאו לאור מחדש כעשור לאחר-מכן במהדורת "כל סיפוריו" בהוצאת שוקן בברלין. אך בזה לא תמו גלגוליו של קובץ הסיפורים.

חלפו שני עשורים והנה, בראשית שנות החמישים, התפנה עגנון להוציא לאור מהדורה מחודשת של כתביו, ולזה נלוותה הציפייה כי כך יעשו הספרים את דרכם לכל בית בישראל. במודעה שפורסמה ב"הארץ" ב-21 באוגוסט 1953 נמסר על הופעת מהדורת "כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון" בשבעה כרכים, כש"על כפות המנעול" (כותרת משנה: "סיפורי אהבים") מוצב שלישי בסדר הכרכים, תוך ציון העובדה כי הוא מחזיק 492 עמודים.



איורו של יוסל ברגנר ל"סיפור פשוט" של ש"י עגנון

בגלגול העכשווי היה לכותרת ערך מוסף בשל נוכחותו בקובץ של "סיפור פשוט", שבגיננו היה הפסוק המוצב בראש הספר לחלק בלתי־נפרד מהקובץ עצמו. באחת הסצינות הבלתי־נשכחות של הרומן (פרק 23) מגיע הירשל לביל סערה לבית שבו מתגוררת בלומה. עם בואו היא יורדת לסגור את השער, ספק מבחינה בו ספק אינה מבחינה, והוא עצמו ניצב לפני הבית שבור־לב וחסר־אונים, בידיעה שבלומה אבדה לו לעולמים: "דמומים דמומים ירדו הגשמים. פרזומא נתונה על כל העולם ואי אתה רואה אפילו את עצמך. אבל איקוניה של בלומה מפציעה ועולה לפניך כביום שהחליקה את ראשך כשנכנסת לחדרה והיא ברחה וחזרה ובאה. הניח הירשל ראשו על כפות המנעול והתחיל בוכה".

אבל ראשון ראשון ואחרון אחרון: אף שהמתכון של "סיפורי אהבים" מ-1931 עמד בבסיסו של הכרך הנוכחי, עגנון חולל בו כמה שינויים אסטרטגיים ששינו למעשה את פניו. הסילוק של הסיפור "כיפורים" מהקובץ ושיבוצו ב"אלו ואלו" שהוצב ככרך השני בסדרה היה הזניח שבהם. כמו במהדורה הקודמת, עגנון חילק את הקובץ לשני חלקים בלתי-שווים — בקדמת הספר הועמדו חמישה סיפורים "גדולים", אף שהוא נמנע מלהגדיר אותם ככאלה, ואילו בהמשך הוצב מדור שנקרא "סיפורים קטנים" (לא "סיפורים שונים"), שהכיל גם הוא חמישה סיפורים. השוני העיקרי היה ברפרטואר הסיפורים: לחלק הראשון צורפו "סיפור פשוט" ו"לילות", שחתם אותו, ואילו בחלק השני נכללו "פנים אחרות" ו"הרופא וגרושתו", שהיו לסיפורי החתימה של הקובץ כולו. יצירות אלה לא נכללו בגרסאותיו המוקדמות של הספר.

צירופו של הסיפור "לילות" היה בגדר סגירת מעגל. כזכור, הסיפור נכתב ביפו של ימי העלייה השנייה ונכלל בקובץ "בינתיים". ב-1941 צירף אותו עגנון לקובץ "אלו ואלו" (שהיה ערוך במתכונת שונה מן הכרך שנשא שם זה ב-1953), ועתה שילב אותו ל"על כפות המנעול" בצד "תשרי", "אחות" ו"גבעת החול". "לילות" היה סיפור בעל הלך-רוח פיוטי וכתוב בגוף ראשון, שבו מגולל הדובר, חמדת, את פרשת אהבתו לשתי נשים, הנערה המתבגרת רוחמה ומולה סלסביליה, ספק אשה קונקרטיית ספק הזיה. הסיפור כולו מתרחש בשעות הלילה, כשגלי הים התיכון וחולות יפו משמשים לו רקע.

עוד במכתבו הראשון ללחובר הוזכר "לילות" כסיפור שנועד להיכלל ב"עד שיפוח היום", קובץ שאמור היה לכלול בתוכו את ארבעת סיפוריו ה"סקנדינביים" של עגנון שנוצרו בתקופת יפו. תוכנית זו נזנחה, והנה עתה, בגרסה השלישית של קובץ הסיפורים, שוכנו שלושה מהם זה בצד זה ובכך ניתן ייצוג הולם לכתיבתו בתקופה זו. ראוי לציין בהקשר זה כי הסיפור "בארה של מרים", שהכיל את "לוז" ושנכתב באותה תקופה עצמה ובסגנון דומה, לא שולב בכרך הזה ואף לא באחד מספרי עגנון האחרים.

תוספת חשובה לקובץ היו סיפורי החתימה שלו, "פנים אחרות" ו"הרופא וגרושתו", שלהם תרומה שאין להפריז בערכה למוניטין של עגנון כסופר מודרני הבקיא בנפש האדם וברזי הפסיכולוגיה, וכמי שמיטיב יותר מכל סופר עברי אחר לבטא את מורכבות היחסים שבין גבר לאשה. שני הסיפורים מתרחשים במרחב הטריטוריאלי והתרבותי של מרכז-אירופה (גרמניה, אוסטריה) ובשניהם הנפשות הפועלות הם יהודים ויהודיות שנטשו זה מכבר את החברה המסורתית, אף ששינום לכלל היהודי אינו מוטל בספק.

תוספת חשובה לקובץ היו סיפורי החתימה שלו, "פנים אחרות" ו"הרופא וגרושתו", שלהם תרומה שאין להפריז בערכה למוניטין של עגנון כסופר מודרני הבקיא בנפש האדם וברזי הפסיכולוגיה, וכמי שמיטיב יותר מכל סופר עברי אחר לבטא את מורכבות היחסים שבין גבר לאשה

את "פנים אחרות" פירסם עגנון ב"דבר" בסוף 1932 ובו תיאר את תהליך ההתאהבות מחדש של שני בני-זוג, טוני ומיכאל הרטמן, לאחר שיצאו מבית הדין הרבני עם הגט המיוחל. תהליך הפוך מתרחש בסיפור "הרופא וגרושתו", שנכתב תחילה כפרק ברומן "אורח נטה ללון" וב-1941 הופיע כסיפור עצמאי במסגרת הקובץ "בכור" שערך ברל כצנלסון: מעשה ברופא בית חולים שהתאהב באחות בשם דינה העובדת תחתיו ולימים נישא לה, אלא שחשד המקנן בלבו ש"יחסים היו לה עם אחר" גורם להרעלת חיי הנישואים ומביא לכך שהרופא, חרף אהבתו לדינה, מעניק לה גט, מהלך שהוא עתיד להתחרט עליו. עד לצירופם של הסיפורים לכרך הנוכחי הציב עגנון גם את צמד הסיפורים הזה בקובץ "אלו ואלו" בגרסתו המוקדמת, במסגרת מדור קטן שלו קרא: "אנשים ונשים".

עם זאת, ההחלטה מרחיקת הלכת ביותר שקיבל עגנון בתהליך הרכבתו של "על כפות המנעול" היה שילובו בקובץ של הרומן "סיפור פשוט". "סיפור פשוט" הופיע לראשונה כספר עצמאי ב-1935, השני בסדר הרומנים של עגנון, ובו גולל את עולמה החברתי של העיר שבוש במפנה המאות ה-19 והעשרים תוך סימון מתוחכם של הליך המעבר מחברה מסורתית לחברה מודרנית. המשבר העומד במרכז הרומן, שעיקרו המאבק בין נישואי שידוכין לנישואי בחירה ושבגיניו גיבור הרומן, הירשל הורביץ, מתפרק לרסיסים והופך

ל"משוגע", משמש בידי המחבר, כמו ברומנים רבים אחרים, כמדיום שדרכו הוא מאיר את המתחים, השינויים והלחצים שבהם נמצאת החברה בת-זמנו. "סיפור פשוט" היה באחת לאחד מן הדיונים המעניינים והמאתגרים ביותר בכתבי עגנון בנושאים כמו משפחה, הורות, זוגיות, אהבה ונישואים, תוך בחינת הקשר שבין ערכים חברתיים לצרכים האישיים והאינטימיים ביותר של הפרט הפועל בתוך החברה. כל זה תוך הפגנת בקיאות בנפש האדם והתמצאות מעוררת השתאות בממצאים של התיאוריות הפסיכולוגיות החדשות ביותר לזמנו.

מדוע אם כך בחר עגנון לשלול את מעמדו של "סיפור פשוט" כרומן עצמאי ולשלב אותו בקובץ סיפורים, ובכך לגרום לו במובן מסוים לפיחות-ערך? סביר להניח כי החלטה זו נבעה משיקולים של מו"לות, שכן הכוונה היתה לעשות את המהדורה ליותר קומפקטית, לאחר שהמהדורה הקודמת התפרשה על 11 כרכים. אך לא רק זה. ישנם איתותים ברורים לכך שעל-אף האיכויות הניכרות בעליל של הרומן וההכרה שזכה לה עגנון לא היה שבע-רצון מהתוצר המוגמר. ביטוי לכך ניתן בשורות האחרונות של הספר: "תם מעשה הירשל ומעשה מינה, אבל מעשי בלומה לא תמו. כל מה שעבר עליה על בלומה נאכט הוא ספר בפני עצמו. אף ענין גציל שטיין שהזכרנו כלאחד יד, וכן שאר כל המשוקעים בסיפורנו הפשוט, כמה דיו נשפוך וכמה קולמוסים נשבר לכתוב את מעשיהם. אלקים בשמים יודע אימתי".

זאת ועוד: עם הופעת הספר בתחילת אוקטובר 1935 שיגר עגנון מכתב לרעו דב שטוק (סדן) ובו קבל כי חרף ההשקעה העצומה בספר אין הוא עומד בציפיות שלו עצמו: "סיפור פשוט זה שהריתי שמונה עשרה שנה וכתבתיו בין פורענויות ופורענויות ובין כל מיני תחלואים אינו מניח את דעתי. דומני שכל פסוק ופסוק שבו מבקש פסוקים שבינתיים. עכשיו אני עצוב מאוד ואני מהלך כבעולם התוהו ומדבר עם עצמי מה שהירשל היה צריך לדבר וכו' ואפילו הכוכבים ברקיע והתולעים שבאדמה מתגרים בי ואומרים אילו נתת לבך עלינו קודם היה הירשל שלך ואתה מחברו נאים יותר". ואם אמנם כך, הרי שהסבת מעמדו של "סיפור פשוט" מזה של רומן לזה של "סיפור קצר ארוך" עשויה לייצר פרופורציה בין הציפיות שהוא מעורר בתוקף היותו רומן האמון על המסורת של רומן המשפחה האירופי רחב היריעה ("בית בודנברוק" למשל) לבין מה שהוא באמת.

עם "ספור פשוט" בפנים, יהיו המניעים לצירופו אשר יהיו, התייצב הקובץ החדש, ובו עשרה סיפורי מופת משל עגנון, ארוכים וקצרים ובהם "מאה גוונים" של יחסי זוגיות בין גברים ונשים, במזרח-אירופה, במרכז-אירופה ובארץ ישראל: החל מתשוקתה הבלתי-ניתנת לריסון של תרצה מינץ לבוא בקשרי נישואין עם עקביא מזל, אהוב הנעורים של אמה המתה, עבור בקריסה הנפשית והאשפוז הפסיכיאטרי שחוה הירשל הורביץ הממולכד בין אהבתו לבלומה נאכט לארוסתו מינה צימליך, שברון הלב של חמדת, המאהב הצעיר ויפה הנפש המוצא עצמו נטוש במרומי גבעת החול לאחר שנדחה על-ידי יעל חיות לטובת שמאי, ההשפלה והביזוי העצמי שסופג עובדיה בעל מום על-מנת לזכות בשיירי חסדיה של ארוסתו שינה סריל, קנאתו התהומית, הגובלת בעיוורון מוחלט, של הרופא המשכיל באחות הרחמנייה שאותה אהב בכול מאודו, חיזוריהם של טוני והרטמן, הגרושים הטריים, זה אחר זה, והזיווג המדומיין של יוחנן שומר בית הקברות עם צילה המתה המוליך היישר אל מותו. ועוד כהנה וכהנה.

אין תימה לכן כי מאז הופעתו ב-1953 היה "על כפות המנעול" לאחד הספרים הפופולריים ביותר מבין כלל ספרי עגנון: תלית-תלים של פרשנות נכתבו על כמה מן הסיפורים הכלולים בו, אחדים מהם, ובראשם "סיפור פשוט", נכללו בתוכניות הלימודים של בתי הספר ולכן עשו אותו למוכר ואף אהוב על בני נוער, ולא מעט מהם זכו להצלחה בתרגום, שכן, במובן מסוים, דיברו סיפורים אלה, יותר מסיפורים רבים של עגנון, בשפה בין-לאומית.

בצד כל זה היו סיפורי "על כפות המנעול" למקור השראה בלתי-נדלה לאנשי במה: כשהעלה יוסי יזרעאלי את ההפקה המכוננת של "סיפור פשוט" ב"הבימה" ב-1978 היה זה לאחר שקרא והפנים את הרומן, כמו כל בני-דורו, כפי שהוא מופיע בכרך זה, וכך גם "בדמי ימיה" (תיאטרון החאן) והסיפורים "פנים אחרות"

ו"הרופא וגרושתו" (תיאטרון תמונע), שבצירופם יחד, לצד הפקות אחרות ("שירה" למשל), עשו את עגנון לדמות נוכחת בתיאטרון העברי בן־זמננו על־אף העובדה שמעולם לא כתב מחזות ואך בקושי ביקר בתיאטרון. נקל לשער כי זה היה גם הקובץ שדרכו נחשף עמוס עוז לסיפור "בדמי ימיה", שבו מצא לימים את המפתח לכתיבת הרומן "מיכאל שלי".

במין תמימות שאיננה תמימה כל־כך הצהיר עגנון בראשית הדברים כי בסך־הכל יש בכוונתו להרכיב את מה שהגדיר כ"מחרוזת של מעשיות [...] בבחור אחד שהלך לבו אחרי האהבה וכו'". כך התחיל המהלך שנמשך ארבעים שנה (מאז 1913) ושהוביל, שלב אחרי שלב, לכתיבה ולכתיבה מחדש של "על כפות המנעול: סיפורי אהבים" עד לגרסה האחרונה שראתה אור ב-1953 ושלמעשה השכיחה את אלה שקדמו לה. עתה, לרגל שנת המאה של "על כפות המנעול", נקרתה על דרכנו ההזדמנות המענגת והמחכימה לשוב ולקרוא אסופת סיפורים זו, לעקוב אחר המוטציות השונות של הסיפורים המרכיבים אותה, להתבונן בתצרף המתוחכם שיצר עגנון ולהיווכח מחדש כי קובץ עתיר־יוחסין זה, שהפציע בברלין בסתיו 1922, נמנה עם אותם ספרים מעטים מן הקלאסיקה העברית שנוכחותם בארון הספרים הישראלי היא בגדר עובדה מוגמרת.